

MƏHƏMMƏD HADİ – 140

□ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta yerildikdən sonra milli, müstəqil dövlətin qurucuları amansız təqiblərə, təhdidlərə və təzyiqlərə məruz qalır, hər an həbsə atılmaq, edam və sürgün edilmək təhlükəsi ilə üzləşirdilər. Nəticədə ölkədən mühacirətə axın başlayır. Milli hökumətin liderləri ağır qürbət həyatı yaşamağa məcbur olsalar da, mühacirətdə də Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda bolşevizmə və sovet rejiminə qarşı ideoloji mübarizəni davam etdirdilər. Şərəfli və tarixi mücadilədə onlar istiqlalı, hüriyyəti, milli dəyərləri, Vətənə məhəbbəti və sədaqəti, mərdliyi, mübarizliyi vəsf və təbliğ edən ədəbi irsdən bəhrələndirdilər. Bu xəzinənin yaradıcılarından biri Məhəmməd Hadinin şəxsiyyəti və əsərləri mühacirlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.**

Hələ 1922-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Cumhuriyeti: keyfiyyət-i təşəkkülü və şimdiki vaziyəti” (İstanbul, Evkaf-ı İslamiyyə Matbası, 167.səh. “Milli Azərbaycan neşriyatı” seriyası №1) kitabında dövrün ədəbiyyatından, Osmanlı ədəbiyyatının təsiri ilə yazıb-yaradanlardan bəhs edərəkən hüriyyət və Vətən şairi Məhəmməd Hadinin adını ilk növbədə çəkir.

Müəllifin Məhəmməd Hadi haqqında mülahizələri maraqlı olduğu qəddər də əsaslı və sərrastdır. O, Məhəmməd Hadinin “Füyuzat”ın təsiri ilə güclənən milli istiqlal poeziyasının, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi, hüriyyət şairi kimi səciyyəliyəndir və yazır ki, “bu romantik şairin hüriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O, insanın yaradıcı düşüncəsini boğan gərənlərə candan üsyan edir; o, əqlin hər türlü səfsətə qaydalarından azadlığını mütləq surətdə tələb edir. Üzü açıq, çarşabsız müsəlman qadını, onun gözündə, qurtulan bütün Şərqiñ simvolidur” (Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan kültür gələnləri, Ankara, 1949).

“Şəkilcə də, mutəvacə (məzmuncə-T.A.) də ruslaşdırma” adlı məqaləsində (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı “Azərbaycan” dərgisi, № 5, səh.2-5, 1 avqust 1952, Ankara) M.Ə.Rəsulzadə bolşeviklərin mənfur milli siyasətlərini pərdələmək məqsədilə ortaya atdıqları “sovet xalqları mədəniyyətinin formaca milli, məzmuncə sosialist” şüarını kəskin tənqid edir. Göstərir ki, Sovetlər Birliyində bu şüarın təbiiğinin hansı faciələrlə nəticələndiyini bilirik. Bolşeviklər mövqelərini gücləndirdikcə, ruslaşdırma siyasəti daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verməyə başlayırdı. Əgər sovetin ilk illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” hekayələri vətənpərvərliyin, xalq qəhrəmanlığının, vəfa və fədakarlığın bir şah əsəri kimi dəyərləndirilirdisə, sonrakı dövrdə dastanı “orta əsrlərin quldurluğundan, talanıdan bəhs edən, İslamın geri fikirlərini yayan irtica əsəri” adlandırılmışdır. Müəllif yazır: “Milliyyət, Vətən, hüriyyət və istiqlal fikirlərini tervic edən dünənkı bütün şöhrətlər indi yeni meyar ilə ölçülür: Hüriyyət və istiqlal fikrinin qəhrəmanları, şan və şöhrət taxtlarından endirilir. Şöhrətli şairlərimizdən Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın uğradığı faciəli aqibət məlumdur. Bunların hörmətlə andığımız adları sovetlərdə indi təzyif (böhtan, təhqir-T.A.) mövzusudur.”

M.Ə.Rəsulzadə sovetin milli siyasətinin məzmun, məhiyyət etibarı ilə çarın siyasətindən fərqlənmediyini, dünənə kimi “hüriyyət və inqilab şairi” kimi təriflədikləri Məhəmməd Hadinin indi əsərlərində irtica və milli ünsürlər olduğuna görə tənqid atəşinə tutulduğunu qeyd edir və haqlı olaraq bu qənaətlə gəlir ki, “sovet patriotizmi” adı altında məhkum millətlərə qarşı yeridilən siyasət təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Tam əminliklə söyləmək olar ki, Məhəmməd Hadi irsinə mühacirətdə ən çox müraciət edən, ötən əsrin 20-ci illərindən 50-ci illərinədək bu mövzuya dəfələrlə qayıdan Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir və istiqlal uğrunda mücadilə tarixində böyük xidmətlər göstərmiş publisist, nəşir, redaktor Mirzə Bala Məhəmmədzadə olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatına obyektiv elmi meyarlarla yanaşmanın bariz nümunəsi hesab etdiyimiz “Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü” adlı məqaləsində (İstanbul, “Yeni Qafqasya” məcmuəsi №25) M.B.Məhəmmədzadə Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ədəbiyyatını “istiqlalın ilk ilə istiqlal dövrü ədəbiyyatı, artıq hər cür sıxıntı, zəncir və mənəngədən uzaq, hür və sərbəst tənəffüs etməklə bərabər, bir istiqlala, milli demokratiyaya, türk milli qurtuluşunu milli demokratik və təsvir edən

zəferinin dastanı” adlı məqaləsində (Ankara, “Azərbaycan” dərgisi, №6 (18), 1 sentyabr, 1953) istiqlal ədəbiyyatından bəhs edərək yazır: “15 sentyabr 1918-ci ildə parlaq zəfərlə bitən və Azərbaycanı heqiqi istiqlalına qovuşduran şanlı istiqlal savaşına dair bu günə qədər bir çox şeylər yazılmış və daha bir çox şeylərin də yazılacağı şübhəsizdir. Bir tarixçi gözü ilə araşdırılacaq ilk qaynaqlar arasında ədəbiyyatımızın başqa şöbələri ilə birlikdə, şerhin də mühüm bir mövqeyi olacaqdır. Vətən və hüriyyət şairi Məhəmməd Hadi ilə istiqlalın ilk şerini yazan İbrahim Tahirdən bəhs edərək, bunun şahidi olmuşduq. Fəqət,

misralarını sitat gətirərək yazır: “Hadinin hüriyyəti tərənnüm etməsi istiqlaldan məhrum Azərbaycanın hüriyyətə qovuşması üçündür”.

Bizdə böyük maraq və o qədər də təəccüb doğuran bir məqamı qeyd etməyə bilməzdik. Ə.Cəfəroğlu kimi məşhur ədəbiyyatşünasın, üstəlik, həm ideya, həm də sənət baxımından Hadi poeziyası vurğununun “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış” (İstanbul, “Azərbaycan yurd bilgisi”, №37, 1954, səh.40-48) əsərində “modern Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri” adlandırdığı M.P.Vaqifdən ta XX əsrin 50-ci illərinədək adı, sovet

Məhəmməd Hadi poeziyası – istiqlalın ədəbi və əbədi məşəli

(Mühacir tədqiqatçılar hüriyyət və həqiqət şairi haqqında)



Məhəmməd Hadi hüriyyəti, İbrahim isə istiqlalı, istiqlala aid dadlı bir “Arzu” olaraq təhəyyül (vəsf etmək- T.A) və tərənnüm etmişdilər”.

Çoxcəhətli elmi, səmərəli pedaqoji və coşqun siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, folklorşünaslığı, türkologiya, mühacirət mətbuatı və istiqlal mücadiləsi tarixində parlaq iz qoymuş professor Əhməd Cəfəroğlu milli romantik cərəyanın parlaq simalarından Məhəmməd Hadi yaradıcılığı haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri və rolu barədə maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. O, “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” adlı əsərində (Cəfəroğlu A. Azəri edebiyatında istiklal mücadiləsi. Azərbaycan yurt bilgisi tetkikleri – II, İstanbul, Bührəddin mətbəəsi, 1932, 43 səh.) əsərində milli mətbuatın milli ədəbiyyatın, bununla da yeni milli ədəbiyyatın, milli məfkurənin, milli qayənin yaranmasında kirolunu sərrast ifadə etmiş, milli romantik cərəyanın təşəkkülünü “Füyuzat” ədəbi məktəbi ilə əlaqələndirərək Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət, M.Hadi və H.Cavid bu cərəyanın yaradıcıları kimi səciyyəliyəndirmişdir. O, yazır: “Həyat” və “Füyuzat” kimi ağırbaşlı vətəni bir ədəbiyyat çıxır açmaqla bu yeni doğacaq olan milli ədəbiyyata yeni qapı açdı. Bu vasitə ilə doğan yeni şair, haddi-zatında (həqiqətən-T.A.) əski klassik şair şəklini mühafizə edərək, mövzu intibahında milli cəmiyyətin temayülət və ehtiyacını tərənnümə başladı. Muahharən (sonra-T.A.) tamamilə vətənpərvər məhiyyəti alan bu ədəbiyyat özünəməxsus bir məktəb təsis etdi”. Ə. Cəfəroğlu Hadinin “bu məktəbin həvəskarı” adlandırır və onun “Amali-təbəqqi” şeri ilə bu məktəbin “mərkəzi skleti və qayesi”ni tamamilə izah etdiyini yazır:

*Həqiqi arzumuz intizami –
hali-millətdir,
Məsəimiz bütün marufı –
istiqlali-millətdir
Əsas fikrimiz to'mini –
istiqlali-millətdir
Yürəkdə bəslənən amalmuz
iqbali-millətdir
Yeganə nöqtəyi –
mətlub istiqlali-millətdir.*

Ə.Cəfəroğlu yeni vətənpərvər şair məktəbinin qayesinin millətin istiqlalı, hətta istiqlalı olduğunu və rus istilasını Azərbaycan üzərindən qaldırmağa, bu məqsədlə mücadilə yollarını axrarmağa xidmət etdiyini yazır. Qeyd edir ki, bu məktəb ilhamını Vətən və milli hüriyyət mücadiləsindən almışdır. Əhməd Cəfəroğlu şairin

*Şəhəbi-zülmü qəhr uçuqda parlar
nuri-hüriyyət.
Qaçanda divi-istibad oynar
hurri-hüriyyət.
Gedər qəmlər, gedər dəmlər, çalar
sənturi-hüriyyət,
Cəhəni səvərgah eylər, vəli
məşhuri-hüriyyət,
Sərvi abad hüriyyət gələr,
düşad olar aləm.
Bu istibdad əlindən qurtarar,
azad olar aləm.*

ədəbiyyatı nümayəndələri də daxil olmaqla, Azərbaycan ədəbiyyat tarixində keçən bütün yazıçı və şairlər haqqında, Hadi istisna olmaqla, az və ya çox bəhs edir...

“Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri” (İstanbul, “Azərbaycan yurd bilgisi, №8-9, 1932) həm şairin Türkiyə dövrü həyatı və yaradıcılığı, həm də, ümumiyyətlə, bütövlükdə irsi, əsərlərinin ideya və mövzu baxımından dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərgidə Selim Rəfiqoğlunun təqdimatı ilə Hadinin “Rəbab” və “Şəhbal” dərgilərində dərc olunmuş 4 şeiri verilmışdir.

Azərbaycan mühacirət probleminin ərəştəli və fədakar tədqiqatçısı Ömər Özcan “Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu: soyu, mühiti, təhsili, müəllimliyi, yaradıcılığı” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.) kitabında “Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri” adlı məqaləsinə böyük sevgi, həssaslıq və prinsipi-allıqla nəzər salır. O yazır: “Rusiya-dakı 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm-in ən öndə gələn təmsilçilərindən olan Məhəmməd Hadi haqqındakı S.Rəfiqoğlunun məqaləsi bu sahədə ilk araşdırmaçdır (Əlbəttə, bu iddia ilə razılaşmaq mümkün deyil. Yuxarıdakı qeydlərimizdən də bəlli olur ki, Səlim Rəfiqoğluna qədər Hadidən Məmməd Əmin Rəsulzadə və Mirzə Bala Məhəmmədzadə də bəhs etmişlər-T.A.). Azərbaycan mətbuatının “Füyuzat”, “Həyat”, “Təzə həyat”, “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “İqbal”, Türkiyənin “Tanin”, “Məhtab”, “İqdam” kimi nüfuzlu qəzet və dərgilərində məqalə və şeirləri çıxan M.Hadi haqqında ana yurtda sovet dönəmində və sonra incələmələr aparılmış, dissertasiyalar yazılmış, əsərləri və haqqında kitablar nəşr edilmişdir. Türkiyədə araşdırmaçılar öz əsərlərində Hadi haqqında “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə yazdığı məqaləsindən sonra Rəfiqoğlunun adını tez-tez çəkmişlər. İstanbulda 2002-ci ildə Hadi haqqındakı doktorluq dissertasiyasında bir həmyerlisinin Rəfiqoğlunun adını çəkməməsi isə təəssüf doğurur. Bu araşdırmaçının Azərbaycanın yetişdirdiyi bir şəxs haqqında tədqiqat apararkən yenə Azərbaycanlı alim Ə.Cəfəroğlunun nəşiri olduğu “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin oxuması və orada Səlim Rəfiqoğlunun adı ilə qarşılaşması lazım idi. Elmi araşdırmalarda qəbulu mümkün olmayan bu əskiklik yalnız tədqiqatçının özündən deyil, onun elmi rəhbərinin yetersizliyindən də irəli gəlmişdir”. Göründüyü kimi, irad haqlı və yerindədir...

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri, ədəbiyyatşünas, publisist Əbdülvəhab Yurdsever Məmmədzadə, 17 iyul 1898, Bakı – 28 yanvar 1976, Ankara) “Azərbaycan” dərgisində (№8,1 noyabr, №9, səh.20-21; 1 dekabr 1952, səh.8-10; №10, c.10-11,1953) hüriyyət şairinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi “Məhəmməd Hadi” adlı irihəcmli məqaləsində onun poeziyasının başlıca fikir və ideya istiqamətini belə səciyyəliyəndirir: Vətəni hisslər, milli oyanış və birlik lüzumu,

cəhəlat və geriliklə mücadilə, Avropa kulturu, haqq və hüriyyət davası, Rusiya istibdad və zorakılıq idarəsinə qarşı amansız savaş. Hadinin “Azərbaycan ədəbiyyatının müqtədir simalarından biri” adlandıran Əbdülvəhab Yurdsever, eyni zamanda, onun həm dil-üslub, həm də fikir baxımından türk poeziyasından təsirləndiyini vurğulayır və yazır: “Məhəmməd Hadi Vətən sevgisini aşılaraq şeirlərində Namik Kamala, humanizm və sülhsevərlik fikirlərinə Tofiq Fikrətə, fəlsəfi düşüncələri etibarilə Əbdülvəhab Həmid Tarxana bənzəyir”. Müəllif Hadinin şeirlərinin 4 kitab şəkildə nəşr olunduğunu göstərir: “Firdəvsi ilhamat” (1908), “Şüküfey hikmət” (1914), “Eşqi mühtəşəm, yaxud ana qucağı” (1914) və “Əlvahi intibah, yaxud insanların tarixi faciələri” (1918).

Hadi poeziyasını həm sənətkarlıq, həm də ideya baxımından yüksək dəyərləndirən peşəkar ədəbiyyatşünas Əbdülvəhab Yurdsever şairin şeirlərindən sitatlar gətirərək qənaətlərini əsaslandırır. Onun Hadi yaradıcılığı haqqında elmi-nəzəri fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:



– *Hadinin şeirlərinə hakim olan başlıca fikir Vətən və millət sevgisidir;*
– *Şairə görə hər fərdin dəyəri və böyüklüyü onun Vətəninə və millətinə təmiz, qərəzsiz, səmimi sevgi və gerçək bağlılığı ilə ölçülür;*
– *Hadi həyatın hikmət və mənasını Vətənə və millətə xidmətdə görür;*
– *Şair Vətəni dünyanın ən müqəddəs varlığı hesab edir;*
– *Hadinin fikrincə, Vətənin başına gəlmiş və gələcək hər cür fəlakətə görə hər bir yurddaş vicdanən məsul sayılır;*
– *Vətənin ən qorxunc düşmənləri cəhəlat, gerilik, zülm və istibaddır.*
İndiki Dövlət Milli Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mücadilə aparmışdır. Onun qələmə aldığı “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997.) kitabı azadlıq mübarizəsinin şanlı tarixini yaşadan

dəyərli əsərlərdəndir. Həmin əsərdə o, Hadinin “hörmətli və əziz şairimiz” – deyə təqdim edir. Doğrudur N. Şeyxzamanlı əsərində Məhəmməd Hadinin yaradıcılığından bəhs etmir, lakin onun qeydləri istiqlal şairinin ömrü yoluna işıq salmaq baxımından maraqlı doğurur: “Mən sözlərimi bitirdikdən sonra alayın imamı olan şair Məhəmməd Hadi söze başladı: “Öziz vətəndaşlarım! Alayımızı təşkil edən Azərbaycan türklərinin göstərdikləri hərbi qabiliyyət və qəhrəmanlıq haqqında çox şey söyləmək olar. Ancaq mən burada bir hadisədən bəhs edəcəyəm. Qızğın müharibə girdi. Samsonovun komandanlığı altında olan rus ordusu ilə alman qüvvələri möhkəm vuruşurdular. Samsonov ordusunun sağ cinahını “Dikaya diviziya” qoruyurdu. Almanlar rus ordusunun müqavimətini qıraraq onu mühasirəyə aldılar. Almanlar mühasirəni daraldarkən ətraflı əlaqəsi kəsilən alay komandanımızın tədbirli rəhbərliyi ilə alayımız almanlara hücum edərək cəbhəni yarıd və alayı ikiyə bölərək, yarılan mühasirənin sağ və solunu sıxışdırmağa başladı. Beləliklə, beş alaydan ibarət olan qafqazlı qardaşlar alman mühasirəsindən xilas edildi. Bu mühüm hadisə həftələrə rus mətbuatının səhifələrində işıqlandırıldı. Çar alayın bu qəhrəman hərəkatinə görə onun bayrağına ən yüksək nişanını taxdı”. Hörmətli və əziz şairimiz Məhəmməd Hadinin sözləri xalq tərəfindən sürəklı alqışlarla qarşılandı. Mən də həyəcanlanmışdım. Hamı kimi mənə də sevindiran bu əhəmiyyətli hadisəni 33 ildən sonra İstanbulda sabiq “Dikaya diviziya”nın Dağıstan alayının zabitlərindən olmuş Əhməd bay Avarlıdan eşitdim”.

Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideo-

loji mücadilə tarixində mühüm yer tutan mühacir qələm sahiblərindən Hüseyn Baykara (1904, Şuşa – 1984, İstanbul) ötən əsrin 70-ci illərində – Sovet imperiyasının dünyaya meydan suladığı bir dövrdə istiqlal aşığı Məhəmməd Hadi haqqında cəsarətlə bəhs etmişdir. O, həmin dövrdə yazdığı kitabın (Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiklal mücadiləsi tarixi. İstanbul, Genclik basımevi, 1975.) “Azərbaycanı istiklalı savaşına götüren romantizm çağı” bölməsində Hadidən ayrıca bəhs etmişdir. Hüseyn Baykara şairin XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat orqanlarında dərc olunmuş şeirlərindən, onun haqqında yazılmış materiallardan, o cümlədən mühacir qələm sahiblərinin məqalələrindən, digər mənbələrdən istifadə edərək Hadi romantizminin məhiyyətini, onun ideya istiqamətini kifayət qədər əhatə edə bilmişdir.

Abid TAHİRLİ,
filologiya elmləri doktoru